

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
БЛАГОЕВГРАД
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ПО ЛИТЕРАТУРА

**ВЕРНИКА АНГЕЛОВА АЛИПАСАЛИС-ТАБАЧКА
„ПОЛ И СОЦИАЛНИ РОЛИ В БЕЛЕТРИСТИКАТА
НА БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛКИ ДО 1944 ГОДИНА“**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „Доктор“
Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1 Филология
Научна специалност: История на българската литература

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Албена Вачева

Научно жури:

1. Проф. д.ф.н. Цветан Ракъовски – ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград
2. Проф. д-р Стилиан Стоянов – ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград
3. Проф. д.ф.н. Амелия Личева – СУ „Св. Климент Охридски“
4. Доц. д-р Йордан Ефтимов – НБУ
5. Доц. д-р Елка Трайкова – БАН

Благоевград, 2023

Обем и структура на дисертацията:

Дисертационният труд съдържа 206 страници и се състои от увод, три глави, заключение и библиография. Списъкът на използваната литература обхваща общо 94 заглавия. Разгледани са 38 белетристични творби на Фани Попова-Мутафова, Мария Грубешлиева, Санда Йовчева, Анна Карима, Анна Каменова, Евгения Марс.

Дисертационният труд е обсъден на заседание на Катедрата по литература при Филологическия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, проведено на 19.09.2023 г.

Публичната защита ще се проведе на 15.12.2023 г. от 11:00 ч. Материалите по защитата са на разположение в кабинет 471, Учебен корпус № 1, ул. „Иван Михайлов“ № 66, Благоевград.

Обект на изследване в дисертационния труд са полът и социалните роли, продиктувани от него, както и художествената им интерпретация в творчеството на жените писателки. Направен е опит да се обвърже въпросът за ограничените права на жените и множеството наложени им от държавата ощетявания с проекциите за мястото на жената, отразени в литературата, създавана от жени, където художествено са разгърнати такива сюжети, кореспондиращи с проблемите, пред които е изправен женският пол.

Целта на изследването е да се изведе взаимовръзката между мястото на жената в българското общество от първата половина на XX век и обусловените от него теми в женската литература, останала извън литературния канон. Стремешът е да се покаже, че тя е не просто плод на женската душевност, а е поле за разгръщане на проблемите пред жената, свързани с положението и правата ѝ, и необходимостта от разрешаването им. Това провокира нуждата да бъдат проследени различните проявления на полова дискриминация, обуславящи наличието и разгръщането на значителен обем художествена литература, в която са експонирани вижданията на самите авторки. Затова се търси задълбочен аналитичен и интертекстуален прочит на белетристиката на Фани Попова-Мутафова, Мария Грубешлиева, Санда Йовчева, Анна Карима, Анна Каменова и Евгения Марс. Необходимостта от него се обуславя и от факта, че разгледаните произведения не са подлагани на изследване, обвързващо ги с визията на самите авторки и ролята им и на общественички, чиято дейност в една или друга степен е обвързана с двойния стандарт в обществото по отношение на мъжкия и женския пол.

За целите на изследването са поставени следните задачи:

1. Да се изследват теоретичните дискурси на българския феминизъм от първата половина на XX век.

2. Да се докаже липсата на равноправие между половете чрез привеждане на примери от законодателството и социалното устройство на новата българска държава.

3. Да се разгледат различните визии за мястото на жената в обществото и да се проследят творческите изразения на идеологическите сблъсъци.

4. Да се проследи разгръщането на проблема за еманципацията на българката сред страниците на женския периодичен печат.

5. Да се анализира художествената интерпретация на пола в творчеството на жени писателки от периода до 1944 г.

Дисертационният труд се стреми към обективност, достоверност и систематизираност на изложението, опитващо се да защити тезата, че женската белетристика е важна част от литературната рецепция, тъй като онагледява, макар и художествено, положението на българката и опосредстваните от него реакции в обществото. За да бъде постигнато това, изследването използва литературнокритически подход и интертекстуален анализ.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

Увод	3
Първа глава. Пол и социални роли	7
I.1. Теоретични дискурси: Българският феминизъм от първата половина на XX век	11
I.2. Исторически преглед на законодателството и социалното устройство	26
I.3. Леви и десни визии за мястото на жената в обществото	40
I.4. Художествени изразения на идеологическите сблъсъци	59
Втора глава. Женските издания и критиката на социалните роли	71
Трета глава. Художествена интерпретация на пола в литературата	121
III.1. Частните пространства на живота – съпругата	131
III.2. Пол, професия, еманципация – учителка, студентка, работничка, интелектуалка	153
III.3. Предизвикателства пред моралните норми – жената в маргиналиите на обществото	166
III.4. Жените в дълбокия тил	184
Заклучение	194
Библиография	196

Първа глава. Пол и социални роли

От настоящия труд и разгледаните в него процеси се стреми да се представи, че полът е онази детерминанта, обуславяща достигането на индивидите до определени социални позиции и отреждаща им роли в обществената йерархия. Той е превърнат от чисто биологичен обект до основен фактор, определящ възможностите за реализация и себеутвърждаване на мъжете и жените. Имат се предвид множеството наложени върху жената ограничения и произхождащите от тях реакции. Разгръщането на заложения у жената потенциал е подложено на критика поради ред субективни причини, отнесени към една битуваща векове несправедливост, доста често отричана обаче като недействителна и несъстоятелна. Въпреки това наличието на множество теоретико-аналитични изследвания води до извеждане на взаимовръзката между появата на гласност относно произтичащите от пола на индивида проблеми и промените, които, макар и трудно и бавно реализирουμεи, все пак настъпват благодарение на огласяването им.

I.1. Теоретични дискурси: Българският феминизъм от първата половина на XX век

В България феминизмът навлиза като пример от други страни, в които той не е единично явление, а се утвърждава като движение, все по-нарастващо и добиващо гласност. Промените настъпват в момент, когато интересът преминава от частното към общото пространство. Жената излиза от конкретиката на грижата за дома, съпруга и децата и осъзнава своята роля и значение за националното бъдеще. Моделът на мислене еволюира, като търси различна среда за битуване. Новата обстановка предполага и нов прочит на настоящата действителност. Формулата на отношенията видоизменя своята константна величина и оспорва получените до момента резултати, а новите изчисления кореспондират с облика на българската обстановка и чертаят контурите на модерната

българска жена, излизаща от изгнаничеството на своите мечти, идеали и стремежи и политаща смело към светлите хоризонти на различната роля, която трябва да приеме. Става невъзможно продължаването на съществуващия ред, нормите на развиващия се свят, в който България прави своите плахи стъпки, не позволяват продължаване на старото, а изискват приспособяване към различното, заслушване във вика на модерното, звучащ все по-силно на световната сцена, част от която вече е и освободената българска държава. Но за да стане ясен този процес, е нужно едно задълбочено изследване на развитието на българското общество в неговата цялост, ролята на държавата за възпитанието на народа и трудния и дълъг процес на модернизация, включващ навлизане на жената във всички сфери на културния живот, политиката, образованието, икономиката, социалната сфера. Взаимовръзките между отделните аспекти трябва да бъдат проследени, за да се добие по-цялостна представа за отношенията и дискурсите в българските феминистки движения от първата половина на XX век.

I.2. Исторически преглед на законодателството и социалното устройство

Превъзходството на мъжа и принизяването на жената е един толкова дълъг и всеобхватен процес, който ще бъде разгледан в границите на българската държава и изследваният период ще се стесни до първата половина на XX век. Ще бъде направен опит за проследяване на множеството ограничения, наложени на българската жена, довели до възникването на различни феминистки движения и организации, чиято основна цел е извоюване на права за оцетения „втори пол“.

В условията на преход към самостоятелност, на която българите се учат след дългия период на зависимост, се разкриват множество пропуски в неединомислието относно статута на българските граждани и причисляването на жените към тях. Въпреки че в либералната Търновска конституция в числото на

гражданите са включени и жените, закостенелите разбирания на обществото автоматично ги изключват като субекти, които могат да бъдат допуснати до изборителни права, висше образование, както и до „мъжките“ професии – юристи, лекари, писатели, администрация, т. е. те не подлежат на равнопоставеност с доминиращия мъжки пол. Ако пък дадена професия е достъпна за жените, то нейният просперитет е значително намален, тъй като тя е възможна за вършене от „по-нисшата“ част на обществото – каквито определения нередко са давани за тях. В разбиранията на предимно селското население, което се учи на европейски начин на живот, мястото и ролята на жената са свързани предимно с границите на частното пространство – дома. То е напълно запазено за нея, а нуждите ѝ от развитие са отнесени само до възможност за издигане като примерна съпруга, майка и домакиня. Жената не е приемана като част от развитието на нацията в сферите извън семейството. Консервативните норми и разбирания я виждат полезна на обществото само като възпитателка на бъдещото поколение, а нуждата ѝ от знания се свежда дотолкова, че да подсури по-добро отглеждане на децата и грижа за дома.

I.3. Леви и десни визии за мястото на жената в обществото

Настъпилото разделение в *Българския женски съюз*, организация, чиято роля за постигането на права за българката е твърде значима, провокира диференциация в политиките относно женската еманципация на обособилите се т. нар. „буржоазки“ и „социалистки“. Буржоазките се стремят към постигане на равноправие и свобода на жената-личност, достойна да отговаря сама за задълженията и правата си, като ги зачита и не злоупотребява с тях. От друга страна, социалистките извеждат на преден план класовата неравнопоставеност между половете. Но тези разминавания пречат на по-бързото постигане на крайната цел, тъй като тя е различна. Липсата на обединяващ дискурс, който да ръководи дейността на дружеството, намалява ефективността от работата му.

Значително различна позиция имат обаче разделените се активистки и спрямо феминизма като понятие и неговата същност, тъй като социалистките, привърженички на женското пролетарско движение, се стремят към равноправие между мъже и жени в най-вече в класовата борба. За тях класовото разделение е много по-съществено, отколкото полово-дискриминационното. Липсата на обща визия при всички представителки на нежния пол и различната посока, която заемат при претендирането за промяна на досегашното им положение, демонстрират бавния успех и невъзможността за резултатност въпреки активната дейност в конкретната насока. Тази проблематика става особено актуална, когато се погледне върху едно различие между ляво и дясно ориентираните представителки на нежния пол, чиито разногласия достигат сериозни размери при определянето на феминизма като буржоазно понятие и причисляването на феминистките към враговете на работническата класа. Това води до опасно

разлюляване в основите на движението и невъзможността му да работи в желаната посока. По пътя към една обща цел от такъв характер подобно разделение е немислимо, но то съществува в българската действителност от втората половина на XX век и затруднява междуполовия диалог. Това деление, за което става въпрос, няма как да бъде пренебрегнато, тъй като класовата борба в контекста на разглеждания период е почти толкова сериозна, колкото и половата. Така че, ако буржоазките се борят само за изравняване в пола, то социалистките се посвещават еднакво както на половото, така и на класовото равноправие. Това са жени, двойно ощетени, които много добре осъзнават причините за дискриминирането си и концентрират дейността си в това направление.

Левите и десни визии за мястото на жената в обществото имат и друго проявление, не само базираното на класовото неравенство, а и по отношение на възгледите, свързани със сферите на простиране на търсената за жената еманципация. Както и с въпроса докъде тя трябва да стигне в стремежите си да се противопостави на съществуващия ред. Факт е, че еманципацията на жената е необходима, но тя не трябва да бъде в ущърб на семейния уют, за който именно на нея се пада честта и отговорността.

I.4. Художествени изразения на идеологическите сблъсъци

Визиите за мястото на жената в обществото намират своето художествено изразение в творчеството на някои жени писателки, сред които е Фани Попова-Мутафова. Романът ѝ „На кръстопът“ спрямо идеологиите на героите в него – Ангел и Олга, затвърждава визията на Ангел като правилна, разкрива множество грешки и страдания на Олга в стремежа ѝ към отбягване на женската ѝ роля и подтиква Олга да осъзнае, че правилното място за една жена, където тя може да бъде истински щастлива и пълноценна, е у дома. Този развой подчертава предимно десните нагласи на самата писателка и я определя като пазител и защитник на изконните патриархални ценности. Затвърждава схващането ѝ, че борейки се за равноправие, жената залита към пропаст, в която затъва, вместо да се издигне, и тези ѝ стремежи я обезличават като жена и я водят до деградация.

В сборника с 12 разказа от 1927 г. още в първия разказ „Жената с небесната рокля“ е изведена стойността на семейството като детерминираща пълноценността на жената – главната героиня е стара мома, копнееща за семейство и осъзнаваща, че животът ѝ е протекъл, без тя да успее да го изживее пълноценно като съпруга и майка. Разказът „Дете“ от същия сборник акцентира върху рожбата като смислоопределяща единица в живота на двама съпрузи, които започват истинското си живеене едва когато се сдобиват с наследник. Преди това те просто вървят в сивото, монотонно и еднообразно ежедневие, без да има какво да внесе истинска тръпка и да направи пълнокръвен живота им. Такива са посланията и на разказа „Коледа от Чайковски“, където героинята Лена не се наслаждава на богатия си и охолен живот, защото в дома ѝ липсва онова, което всъщност осмисля живота – дете (Попова-Мутафова 1927). Така, въпреки материалната си подсигуреност, тя не се

чувства пълноценна. В последния от сборника разказ „Жени“ Мутафова за пореден път нескрито заявява визиите си за мястото на жената. Писателката умело вплита в текстовете си всички послания, насочени към пробуждащата се жена, като очертава опасностите, криещи се по пътя от нея път - готова ли е наистина да се лиши от всички радости, които животът ѝ е отредил, изпращайки я на земята като жена, ако предпочете професията и кариерата пред семейството, и доколко трябва да позволи еманципацията ѝ да я отдалечава от изначалната ѝ същност.

В подобен контекст и Анна Каменова декларира чрез романа си „Харитининият грях“ вижданията си. Като жена писателка тя прави опит да структурира параметрите на половото различие, да импликира символния регистър на женствеността в конструираните от нея образи в белетристиката ѝ, като създаде усещането за свързаност със социалната среда и историческата конкретика на времето. Така чрез едно илюзорно уравнение между полово маркираната идентичност и художествено експонираната образност тя успява да претвори социалните и личните отношения като последица от непосредственото свързване между жената и писателката.

ВТОРА ГЛАВА. ЖЕНСКИТЕ ИЗДАНИЯ И КРИТИКАТА НА СОЦИАЛНИТЕ РОЛИ

В отговорната задача за извоюване на равноправие, правомощия, утвърждаване на жените основна е функцията на различните женски организации и техните издания, в които се разгръщат стратегиите за еманципиране и модернизиране на българските жени, чието раздвижване в общественото пространство не остава незабелязано и дава ход на редица статии и публикации в периодичния печат, който десетилетия наред представлява основен орган, показващ броженията на обществените нагласи и детерминиращ новото им звучене. Критическият поглед на пресата диктува и до голяма степен определя възприятията на учещия се да живее извън сянката на робството народ. Освен обаче да информира, образова, развлича, вестникът влияе и на настройката на публиката върху проблеми от всякакъв характер. Не остава по назад и отношението към жената, което в много случаи представя гледната точка на кръга от хора, списващи вестника. И така пресата влияе на общественото мислене и по този начин декларира себе си като основен орган, формиращ възприятията на масите. От друга страна, пак именно периодичният печат е онова, чрез което всеки един автор заявява себе си, тъй като голяма част от творчеството на писателите е излизало първо в различните вестници и списания.

Освен политическа насоченост някои от изданията са имали и морална отговорност към представянето на различни гледни точки по проблеми, пряко засягащи гражданите. Така че всяко едно уважаващо себе си движение е трябвало да се заяви пред обществото чрез свой печатен орган, на страниците на който да представи своята програма и да спечели все повече привърженици. И тъй като женското движение набира все по-голяма популярност, като разбунва духовете и засяга актуални теми, се налага да

сформира свой периодичен печат, който да запознава обществото с наболелите въпроси, стоящи пред борещата се за равнопоставеност българка. Колкото по-широка гласност получават дадени проблеми, толкова по-нарастваща става възможността да се достигне до промяна. Когато проблемът за неравностойното положение на нежния пол става обществено достъпен, към него започват да проявяват отношение не само пряко засегнатите представителки на женското съсловие, но и някои мъже, които имат свое разбиране по въпроса и заемат позиция, която бива споделяна с обществото отново на страниците на различните вестници и списания. По силата на правилото, че монетата има две страни, разбира се, и мъжката част от обществото заема двуполусна позиция по женския въпрос, като едни смятат, че за благото на нацията жената трябва да се развива и да надгражда способностите си, че в нея е заложен потенциал и тя е достойна да участва активно в живота на държавата, да заема постове, които до момента са били отредени само за представителите на силния пол, да изразява мнение, да има достъп до висше образование, да бъде пълноправен гражданин. Други обаче са на мнение, че жената е нужна само и изключително у дома и това е мястото, където тя най-добре може да разгърне способностите си, да бъде съпруга, майка, да се грижи за домакинството, да отговаря за възпитанието на децата, да отдаде целия си живот за благото на дома. Те още са на мнение, че жената няма работа в обществените въпроси, че отговорните длъжности не са за нея, тъй като тя е неспособна да се справи с неща, които са твърде далеч от природата ѝ, не разбира от политика и по тази причина няма право да гласува за една или друга партия, тъй като преценката ѝ е неправилна и се базира на ограничения ѝ жизнен опит и умствен капацитет.

ТРЕТА ГЛАВА. ХУДОЖЕСТВЕНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ПОЛА В ЛИТЕРАТУРАТА

В последната глава на дисертационния труд се разглеждат творческите интерпретации на пола в белетристиката на Фани Попова-Мутафова, Анна Карима, Анна Каменова, Мария Грубешлиева, Санда Йовчева, Евгения Марс. Проследяват се и се анализират проекциите им за мястото и ролята на жената в междуполовите отношения и предизвикателствата пред нея, отразени в разказите „Есен“, „Съпрузи“, „Жената на приятеля ми“, „Сецесион“, „Край брега“, „Следите, които не се губят“, „Коледен гост“, „Сребърна сватба“, „Анна“, „Една майка“, „Поет“, „Женени хора“, „Под венец“, „Съпруга и любовница“, „Любов“, „Коледен подарък“, „Биография“, „Без изход“, „В сивото утро“, „Под облачно небе“, „Белите нарциси“, „Убийца“, „Злокобно число“, „В тила“, „Герой“, „Той бе тъй честит“, „Баща на герой“, „Пред гръма на войната“; повестите „Недялка Стаматова“, „Бягството на Методи Ников“, „Чужденец“, „Малката цветопродавачка“; романите „Ирина“, „Чистата любов“, „Пет момичета“, „Градът е същият“, „Отхвърлените“, „Ние в дълбокия тил“.

Половата обаятелност при конструирането на художествените персонажи в творбите, писани от жени, експонира техните собствени нагласи, позиции, критики към случващото се в заобикалящия ги свят. Сюжетът рисува истории и съдби, които пряко засягат настоящето и проблемите в него.

III.1. Частните пространства на живота – съпругата

Художествените образи в женската литература много често са обвързани с визиите на писателките за мястото на жената в обществото и позициите, които заемат при изграждането на даден образ, са провокирани от концепцията им за жената съпруга, майка, домакиня или тази, която е посветила повече време на себе си и кариерата, но това е довело до непълноценността ѝ като жена, чиято естествена функция е да даде живот и да се грижи за дом и семейство. Образът на съпругата в белетристиката на българските писателки е често използван, като фабулата на действието, в което той е вплетен, преминава през проекция за пълноценността или провала, като категоричността, с която е създаден, формулира посланията на текста.

Този проблем е засегнат в разказа „Есен“ (Попова-Мутафова 1930: 16 – 27), където героинята ѝ Зина Соколова, блестяща певица, актриса, звезда, достигнала върха на славата, следвана от почитатели, които я боготворят, не е готова да се откаже от всичко това, за да стане съпруга. Но любимият мъж не може да чака вечно и както често се случва и в живота, той намира отклик на копнежа за семейство в друга – току-що изгряващата звезда – младата Невена Андреева. Въпреки че спечелва сърцата на хората и славата обещава да я следва още дълги години, тя избира да стане съпруга. Открадва сърцето на любимия на Зина и в крайна сметка оперната прима в залеза на живота си остава сама, без надежди за дом - един пропилян живот, блестял под светлините на прожекторите, но не успял да се докосне до нещата, които имат истински смисъл в живота. Мутафова представя абсурда на кариеризма, на жаждата за слава, които само отравят жената и я отдалечават от нейната същност.

В „Жената на приятеля ми“ (Попова-Мутафова 1930: 54 – 101) Фани Попова-Мутафова изгражда ярък контраст между

желания облик на идеалната за мъжа съпруга и последвалото разочарование от нея поради сивотата и скучността ѝ. Тя трябва да не е осквернена от залитането по модата, от женската лукавщина и надменност, от стремежи, които искат да я представят като познаеща и способна от мъжа. Сякаш в това описание се крие критика към образа на новата жена, която в стремежа си към еманципация и себеутвърждаване е забравила своята чистота и невинност. Примиреното изпълнение на задълженията и покорството на съпругата обаче предизвикват безразличие, досада у мъжа, без да осъзнава той търси характер, индивидуалност, проява на мнение, воля, съпротива. Всички тези категорично отхвърляни елементи в бъдещата спътница сега са осъзнати като желани и когато настъпва промяна в Елена Тенева и тя става по-дръзка, по-самостоятелна, не трепери за неговото одобрение, едва тогава той започва да се интересува повече от нея.

Контрастиращ е образът на съпругата в „Сецесион“ (Попова-Мутафова: 109 – 125), която именно поради своята кротост и покорство, преглъщане на измами и унижения, успява да събуди изгубената към себе си любов в отегчения мъж и след смъртта ѝ той не продължава живота си с любовницата. Тук дръжкостта и хитростта са осъзнати като покваряващи чистия женски лик, а кротостта и скромността са съюзници на любовта.

В разказа „Край брега“ (Попова-Мутафова 1936: 11 – 15) двамата съпрузи са отдавна разделени по неясни причини, но се разбира, че вината за това е в мъжа. Случайна среща на морето пробужда желанието у него да получи втори шанс, за каквото жената дори не иска да чуе, докато суетенето над общото им дете, което той спасява от удавяне, не разпалва отново красивия спомен за съвместния живот и блян по семейния уют. Съпругата преглъща огорчението от миналото и решава да даде втори шанс, защото без мъжа в семейството то е непълноценно и жената го знае.

Подчертана е нуждата от още една възможност, която мъжът и жената трябва да си дадат в името на опазване устойчивостта на най-важната единица за благо на обществото – семейството. То е крайъгълният камък, който поддържа в синхрон системата от взаимоотношения, и именно заради това правилното му функциониране е основен приоритет.

В „Следите, които не се губят“ (Попова-Мутафова 1936: 61 – 67) се очертава завинаги вярната и обичаща съпруга, която не може да прежали мъртвия любим. Дори раждането на неговия наследник не успява да я извади от меланхолията ѝ. Едва когато вижда навиците на мъртвия, живеещи в детето, тя осъзнава, че той продължава да живее чрез малкия и това ѝ помага отново да се чувства пълноценна и да продължи напред. По този начин и двата разказа подчертават важността на семейството и дома като осмислящи живота и пълноценността на жената. Именно ролята на съпруга, на част от най-святата цялост, е декларираната от Мутафова позиция, която тя смята като най-подходяща за жената, но именно там тя се и жертва, погизва себе си за другия, любимия, страда от предателството мълчаливо и прощава, защото женското сърце е неизчерпаем извор на любов. Такава е Недялка Стаматова в едноименната повест (Попова-Мутафова 1942), декларираща безкрайното търпение, безусловната любов и силата на прощката. Фани Попова-Мутафова за пореден път декларира позицията си на защитник на семейството и тази ѝ творба извежда нуждата от запазването му над собствената гордост и чест, а съпругата е онова светилище, което има силата да опази с цената на собствената си разруха онези, които е приютило. Жената трябва да прости, да преглътне и да залепи счупеното, пукнатините върху което винаги ще ѝ напомнят саможертвите в името на опазване на дома. Подобен образ на съпругата е изграден и в разказа „Коледен гост“ (Попова-Мутафова 1930: 5 – 15), творба за силата на любовта и опрощението,

за великото добро, което Бог е дал на хората – умението „да обичаме и прощаваме“ (Мутафова 1930: 15).

В разказа „Сребърна сватба“ (Попова-Мутафова 1927: 75 – 85) съпругата е изправена пред изкушението, млад красив мъж е увлечен по г-жа Янкова, жена на 42 години, за която интересът на младежа гали самочувствието ѝ. В съзнанието ѝ обаче изплуват образите на сина и съпруга. Разказът демонстрира устойчивостта на жената в ситуация, когато може да се порадва на случаен флирт, но отговорността към най-скъпите ѝ не го позволява.

В разказа „Анна“ (Попова-Мутафова 1936: 53 – 60) отново се наблюдава силна душевна борба в героинята, която не е влюбена в мъжа си. Тя е била омъжена рано, за да може да подсури финансово бедното си семейство. Сега любовта я застига, но тя е в лицето на друг мъж. Случайна житейска ситуация ѝ помага да прогледне, че това е неправилно. Дори избрала съпруга си заради богатството му, тя е вече омъжена за него и носи отговорност за опазване на семейството си, няма право на любов извън дома, дори и тя да не съществува в него. Тук се акцентира върху опазване на брак, в който няма любов.

Много по-различен е образът на съпругата в повестта на Мария Грубешлиева „Бягството на Методи Ников“ (Грубешлиева 1936). Там през очите на лъгания съпруг се разкрива героинята Лина – „развратница“, както е наречена и от самия него, и от един от многото си любовници. Героинята е детерминирана като безскрупулна прелюбодейка, която не се свени да лъже не само своя мъж, но и тези, с които му изневерява. За разлика от много други женски образи в белетристиката на български писателки, тук жената не е представена като жертва, осланяща се на благоволенieto на мъжа, напротив, тя е тази, която ръководи, от нейната милост зависи животът на Методи Ников. В Лина сякаш се

крие една представа, вкоренена в патриархалното общество, според която самата същност на жената е такава.

Разменените роли на съпруга и съпругата се откриват и в друга творба на Мария Грубешлиева – разказа „Поет“ (Грубешлиева 1940: 124 – 132), само че там тази разлика се състои не в това кой определя реда в семейството, а кой осигурява прехраната му, кой се грижи за плащането на сметките и задоволяването на нуждите на останалите от семейството.

В „Женени хора“ (Грубешлиева 1943: 13 – 23) е засегнат един проблем, който може да бъде видян като причина за множество от изневерите от страна на жените – така наречената неизживяна младост, тъй като непосредствено след завършването си, а понякога и по-рано, много момичета встъпват в брак или за да отърват родителите си от едно бреме повече, поради трудното социално положение, в което се намират, или за да не останат стари моми. Спасение от опасността да остане стара мома, търси и героинята в разказа „Под венец“ (Грубешлиева 1940: 167 – 170), където тя избира да свърже живота си с човек, към когото не таи никакви по-специални чувства, само защото вече „хората бяха почнали да я наричат „стара мома“ (Грубешлиева 1940: 168).

В „Чужденец“ Мария Грубешлиева разгръща сюжет, проследяващ живота на една жена, която като част от типичното патриархално общество, израсла в порядките му и подчиняваща се на утвърдените принципи, се примирява с волята на баща си. В нейния образ поетапно се разкрива послушната дъщеря, която после става и кротка и смирена съпруга – олицетворение на жената в представите на патриархалния свят.

Ш.2. Пол, професия, еманципация – учителка, студентка, работничка, интелектуалка

Образованата, достигнала високи интелектуални равнища българка е централен персонаж в романа „Ирина“ (Карима 1935) на Анна Карима. Карима изгражда образа на новата българка в героинята си Ирина, възвишената жена, която именно благодарение на развития си ум не е способна да развали семейство. Това е жена, чиято отговорност към щастието на другите е огромна, тъй като тя е посветила цялото си дело в името на това. Ако се отдаде на тази грешна любов, тя потъпква своите идеали, отрича себе си. Всички тези вътрешни борби на Ирина я извисяват над обикновената българка, тя е нова, различна, мислеща, неподдаваща се на низки страсти. Ето защо жената трябва да бъде умна и образована, за да достигне до по-високи нравствени ориентири, да се извиси над дребнавостта, заложена у женската същност. Писателката изгражда образа на жената, която може да бъде само от полза на обществото.

И в творчеството на Анна Каменова може да бъде открита жената интелектуалка, образована, стремяща се към прогрес и осигуряване на собственото си благополучие не чрез брак, а чрез развиване на кариера, която да ѝ осигури самостоятелност и сигурност, независеща от някого друго, а от самата нея. Именно такава е Марина от романа „Пет момичета“ (Каменова 1938). Доста различна е представата за жената, която е вплътена в образа на друга централна фигура в романа – Жаклин Живер. Тя именно е жената, която е постигнала всичко в живота си, която прави каквото си пожелае, която отнема дъха на всеки, спрял погледа си върху изискаността и блясъка, струящи от личността ѝ. Жаклин Живер е пример за преуспяла жена, но текстът я разграничава от традиционно възприетия образ на еманципирана жена, тъй като лукса, с който разполага, е благодарение на успешния ѝ съпруг, а не на реализация в професия или призвание. Подобен на образа на

Жаклин Живер е и този на Елена Гаврилова от романа „Градът е същият“ (Каменова 1933).

Санда Йовчева в повестта „Малката цветопродавачка“ също успява да предложи един женски образ на еманципиращата се жена, която избира честния труд и порядъчния живот пред охолството, постигнато обаче с продажбата на собственото си достойнство.

III.3. Предизвикателства пред моралните норми – жената в маргиналиите на обществото

В творчеството на писателките много ярък е моментът на критика срещу някои аспекти в живота на жените, които наистина се нуждаят от съществена промяна на досегашните норми. Предизвикателствата пред жената, поставена в маргиналиите на обществото, я обричат на нерадостна борба за промяна до такава степен, че тя, озлобена от ограниченията, се опитва да загърби святата си функция, да се отрече от нея, да изостави или убие живота, който носи в утробата си, само защото обществото ще я заклейми. Нейната основна отговорност е да опази чистотата си и когато това не се случи, независимо от причините, е обречена на отхвърляне. И върху това се акцентира в разказа „Една майка“ на Фани Попова-Мутафова (Попова-Мутафова 1927: 51 – 66), където бедното скромно слугинче се влюбва и отдава на господарския син, след което тя е изгонена и нарочена като единствено виновна, а мъжът е отстранен временно от влиянието на това „покуварено същество“. Резултатът е желание за самоубийство от страшната безпътица, пред която се изправя момичето, но не такъв край избира Мутафова, детето се ражда и младата майка го оставя пред една врата. Когато стражар го взема със себе си, тя осъзнава, че го иска, че то се е откъснало от нея и тя ще направи всичко, за да бъде с него. Вече е късно обаче, тръгвайки да търси стражаря, не успява да го открие. Тук се поставя акцент върху тежкия живот на измамените момичета, който протича много сходно с този на Яна от разказа. Без

подкрепа и друга възможност те или се самоубиват, или изоставят детето си, а мъжът остава чист и незасегнат, без да нарушава обичайната хармония в живота си и без да се поинтересува от създаването, на което е дал живот.

Подобна е и проекцията в романа на Анна Карима „Чистата любов“ (Карима 1924), където темата за чистотата на момичето преди брака и изключителната нужда от опазването ѝ е изведена в нов прочит, който кореспондира със сблъсъка на старото и новото, патриархалното и модерното, живеещи паралелно в динамично развиващия се свят и определящи живота на жената според порядките и морала на дома, в който се е родила. Карима разкрива, двуличието на обществото, което се нуждае от спешна ревизия, защото то и само то носи отговорността за отнетите невинни животи и ширещата се поквара, прикрита зад маската на коравосърдечие и хладнокръвието. Заслужаващите присъда остават неразкрити, а невинните отпиват от горчивата чаша, пълна с отрова, за да отмият съвестта на отживелите разбирания, неможещи да прозрат абсурдите, които налагат. Равносметката е, че покварената душа не страда от безчестието, а чистата женска същност е обречена на гибел. Това е критика на времето и нормите, осъждане на порочността на нагласите, които имат нужда от драстична промяна.

Подобно изобличение на двуличието в порядките прави и Санда Йовчева в романа си „Отхвърлените“ (Йовчева 1930). Тя представя пред обществото апологията на пола в общия идеен контекст. Дори на жената да ѝ бъде отредено по-високо място в обществото и да има възможност да учи, да работи и да се развива, над нея още тегне онази несправедливост на закона, която приема похотта на мъжа и заклеява неблагоприятното на жената. Защото въпреки развитието и борбата за промяна в порядките, за жената има строго определени норми, към които тя трябва да се придържа и които определят статуквото в идейния контекст на времето, в

което се е родила. Романът е показателен за дългия път, изминат от жените в стремежа към еманципиране, но онаглеждава и колко още остава да се измени. Той е и своеобразен подтик към замисляне за предопределеността на пътя към щастието на жената, който е само един – щастие в дома, където тя е съпруга и майка. Ако съдбата ѝ отреди да отглежда детето си сама, то пътят води или към смърт, или към отхвърляне от обществото за нея и детето ѝ. Законът забранява аборта, а в същото време предопределя за детето названието „незаконородено“. В „Отхвърлените“ проличава и онзи потиснат страх и гняв, който се таи у всяко момиче и жена, търсещи семейното щастие като билет за спокоен и морален живот. Открива се и цялата сложност на взаимовръзките между трите основни категории – пол, класа и раса. Романът представлява своеобразен кръсък срещу стереотипите на обществото, което трябва да се отърси от закостенелите си разбирания, даващи частични или никакви права на жената и отреждащи ѝ място в сянката на мъжа.

В сборника „Под облачно небе“ (Йовчева 1934) някои от темите, които застъпва Санда Йовчева, са предимно обвързващи творческите интерпретации на пола и социалната проблематика, за да се подчертаят предизвикателствата пред моралните норми в едно общество, чиито ценности са от различен порядък, когато се отнесат до фигурите на мъжа и на жената. Подобно на нея и произведенията на Мария Грубешлиева разкриват авторовата ѝ ангажираност и обвързаността на творбите ѝ с ясно забележими социални идеи. Независимо от оценката, която съдържат, всички те отбелязват стремежа на белетристиката да представи реалистично съвременната българска действителност и мястото на жената в нея. Откритата идеологическа насоченост на творбите на Грубешлиева ги прави ангажирани с граждански и социални позиции и те предизвикват интерес и намират своя аудитория, дори и с акцента си върху жената.

В разказа, който носи красивото име „Любов“ (Грубешлиева 1940: 5 – 12), няма нищо хубаво в живота на героинята. Заглавието звучи иронично на фона на отношението на мъжа към жената, в което липсва каквато и да е красота, присъстваща в най-нежното от всички чувства - любовта. Сякаш заради професията си жената от бранша не е достойна да получи любов вкъщи. Тя е нещастна, бита, нагрубявана, нямаща и незаслужаваща щастие. Животът ѝ се разкрива пред читателя в многополосността на нищетата – социална, душевна, нравствена. Обществения прослойка, в която се намира, не може да ѝ предложи различна съдба.

В разказа „Коледен подарък“ (Грубешлиева 1940: 23 – 28) героинята Диди има същата професия, но само дотук стига приликата между двата женски образа. Диди е по-самоуверена, тя не се срамува от професията си, има самочувствие и не се притеснява от така устроения си живот. Дори начинът, по който я възприема мъжът, е различен. Двете героини на Грубешлиева интерпретират проекцията за борбената натура на жената. Изборът на такава професия е обусловен от липсата на алтернатива, продиктуван е от социалната среда, проектирана в човешкия живот. Това е женският механизъм за съществуване, водещ след себе си разочарование. Въпреки трудностите обаче, те избират живота.

Не такава е творческата проекция, заложена в разказа „Биография“ (Грубешлиева 1940: 13 – 22). Той може да бъде определен като своеобразна форма на критика, насочена срещу не особено рефлексивното към исканията и съдбата на жените българско общество. Животът на героинята е представен като предопределен още с раждането ѝ. Тя се появява на света като нежелано дете на самотна майка, безсилна да изпълни най-святото си предназначение. Липсата на мъж, който да ѝ даде сигурност и опора, определя нейния избор. В женската психика много надълбоко е вкоренена представата за място и реализация в

обществото. Те са възможни само в рамките на дома и семейството. Това предначертава и живота на сирачето, появило се заради грешката на младата си майка – продукт на патриархалния свят. Пред нея няма друг избор, освен да се отърве от нежеланото бреме и да пренебрегне най-светия си инстинкт. Обществото не се интересува от тези жени, то ги приема само като пазителки на семейното огнище, изпълняващи волята първо на баща си, а после и на съпруга си. Разказът разкрива една социална реалност, в която момичето, израснало без родители, допуска грешката на майка си, продиктувана от обществената и социална закономерност, в която жените са принудени да живеят.

Разказът „Без изход“ (Грубешлиева 1940: 39 – 46) със заглавието си наметва за липсата на възможности в живота на хората, заели ниските социални слоеве. Отговорността на младата девойка към семейството ѝ я принуждава да погази достойнството и чувствата си. Безизходицата, в която се намира, и опасността – болният ѝ баща и по-малките брат и сестри да останат на улицата, я принуждават да продаде себеуважението си. Разкрива се конфликтът между ценностите на момичето и дълга към семейството. Нуждата, съпроводена от липсата, потъпкват множеството лични разочарования. Социалната картина се уплътнява и се създава усещане за реалистичност, в която решението на героинята е продиктувано от безизходността.

III.4. Жените в „дълбокия тил“

Паралелно с проблематиката за позициите на пола и в аналогично отношение с нея стои въпросът за мястото на мъжа като пазител на родното, защитник на интересите на нацията и конструктор на визията за бъдещето на общността. И когато става въпрос за опазване на вече съществуващия ред, пак именно негова е основната заслуга, тъй като той е този, който трябва да брани интересите на народа си. Най-яркото проявление на такава защита е участието във войната, която поставя на изпитание всички морални аспекти на човешката същност. Тъй като в морално-социален контекст и жените немалко пъти са се сблъскали с най-ужасяващите страни на тази висша форма на деградация на човешкото у човека, тя ярко присъства и в литературата, създавана от жени, и представя начина, по който те участват в нея, макар и непряко. Образът на войната е основен за романа-дневник на Санда Йовчева „Ние в дълбокия тил“ (Йовчева 1937). През погледа на нежния пол е проследен ужасът от този акт на оправдани убийства в името на една идеалистична цел, отнемащ синовете, братята, съпрузите, любимите мъже... Там, намиращи се в дълбокия тил, жените се сблъскват с лицето на войната и въпреки че не са преки участници в нея, изживяват кръвопролитията и отнетите животи с цялото си същество.

В такава концептуална рамка е вписан и образът на Руска от разказа на Евгения Марс „В тила“, където житейските решения на младото момиче са продиктувани от военното време. Немотията, липсата на родителска грижа, деградацията на човешкото у човека са естествен резултат от военното време, неговата всеобхватност, вътрешен конфликт и многоликост. Това води до поява на нов ред в жизненото пространство, преобръщащ трайно установените норми на живеене и обуславящ своеобразната екстремалност на общата военна панорама.

Едва ли в такъв идейно-смыслов контекст жената може да бъде видяна като стояща в периферията, без да бъде засегната от войната, тъй като отраженията ѝ бележат по-нататъшния ѝ живот. В това време на смърт всяка една българка е изпратила на фронта обичан мъж – съпруг, син, брат, баща... И въпреки че даден художествен текст изгражда някакъв конкретен образ, в него се отразяват хилядите жени, подчинени на общата си съдба – да очакват вест от фронта. По този начин се предава усещането за болката на всички онези, бранещи родината, но и се затвърждава участието на стоящите в тила жени, които трябва да запазят самообладание, да преглътнат слабостта си и да поддържат живота без подкрепата на своите мъже.

В сборника си „Белите нарциси“ Евгения Марс в почти всяка творба преплита темата за войната и отражението ѝ върху жените, които не са преки участници, но въпреки това резултатите от битките еднакво се отразяват и върху сражаващите се на бойното поле мъже, и върху намиращите се в тила жени. Текстовете от сборника изграждат образите на вярната, отдадена и обичаща жена, чийто пол не ѝ е отредил да се сражава на бойното поле, но пък я е поставил в позиция, в която извисеността на духа ѝ и нейното благородство проличават в поведението ѝ и силата, която явно притежава, за да продължи живота си с последствията от войната.

Идейно-естетическите търсения на писателите, заложили в основата на творчеството си проблеми, типично човешки, максимално разгърнати и отекващи във всички проявления на битийното, разкриват чрез силата на художеството изправеното пред редица избори човечество, което понася на два фронта последиците от решенията на властимащите. Така презумпцията за войната губи своята чисто мъжка насоченост и проявление на способностите на силния пол, тъй като умението да се запази самообладание и да се продължи въпреки мъчителната

неизвестност, е предимно присъщо на жените, които са се научили да устояват на житейските бури и да проявяват несравнима духовна сила пред страданията. Това налага и избора им – да преглътнат собствената болка и да впрегнат всички сили, за да дадат надежда, а не да предизвикат отчаяние от поредната вест за смъртта на любимите мъже. Така войната се разразява не само на бойното поле, но и в дълбокия тил и за да бъдат превъзможнати пораженията от нея, трябва да се разчита не само на мъжката физическа мощ за отблъскване на вражеските настъпления на неприятеля, но и на женската душевна стабилност и силен характер.

Списък с публикациите, свързани с дисертационния труд:

1. Мария Грубешлиева – любовта на жената в различните социални слоеве на обществото. – В: *XV национални филологически четения за студенти и докторанти в чест на светите братя Кирил и Методий „Благоевград 2021“*, УИ на ЮЗУ „Н. Рилски“, Благоевград, ISSN 2535 - 0625, с. 128 – 134.

2. Между хуманизма и модерния национализъм. Изборите на жените от романа на Санда Йовчева „Ние в дълбокия тил“. – В: Сборник с доклади от Международна конференция *Петнадесети славистични четения* на тема „Полемики и избори“ (16 – 18 юни 2022 г.), Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Под печат.

3. Частните сфери на живота като пространство за реализация на жените в творбите на Фани Попова-Мутафова. – В: *Библиотека „Международен филологически форум“*, 12 / 2023, ISSN 2535 – 1354.

Участия в конференции:

1. XV национални филологически четения за студенти и докторанти в чест на светите братя Кирил и Методий, Благоевград, 11.05.2021 г.

2. Международна конференция *Петнадесети славистични четения* на тема: „Полемики и избори“, София, 16 – 18 юни 2022 г.

Приносни моменти в дисертационния труд:

1. Изследването проследява обстойно и задълбочено положението на жената в българското общество в периода след Освобождението до края на Втората световна война, като извежда примери от законодателството (утвърдено с Търновската конституция) за липсата на равноправие между половете и редицата оцетявания на жената в различни сфери на живота.

2. Очертана е и ролята на женския периодичен печат, който се явява трибуна на различни женски организации, насочили дейността си към постигане на еманципация за българската жена.

3. Направен е обширен анализ на множество разкази, повести и романи, писани от жени, в които полът е обвързан с положението на жената в типично патриархалното българско общество и продиктуваните от него социални роли, отредени за нея.

4. Изследването може да послужи на учениците от гимназиалния етап на средното образование да се запознаят с една неизучавана в училище част от българската литература и да се докоснат до творчеството на жени писателки, останали извън литературния канон.